Печенюк І.С. (Київ)

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 РОКУ – ПЕРЕМОГА, ЯКУ ВАРТО ПАМ'ЯТАТИ

Стаття присвячена одній з маловідомих сучасному читачеві подій української воєнної історії – перемозі спільного козацько-татарського війська над московським у Конотопській битві 1659 року. Автор доступно подає сучасні наукові уявлення про перебіг українсько-московської війни та самої битви, уточнює відомості про склад і чисельність сторін, а також її наслідки.

В історії кожного народу є події, які постійно оточені атмосферою вдячної пам'яті нащадків. Якщо взяти лише воєнну історію, то побачимо, що переможні битви в ході справедливих війн були спрямовані на визволення власного народу від іноземного панування та оборону своєї держави. Саме тому історії битв вивчають, починаючи зі шкільної лави, пишуть про них книги і знімають фільми, а на честь їх учасників споруджують пам'ятники. І лише в умовах колоніального стану країни такі традиції порушуються, бо загарбники прагнуть стерти ці славні події з пам'яті поневоленого народу. Через несамостійне становище України (після Переяславської ради 1654 р.) в історичній науці насаджувалися такі концепції і погляди на історичне минуле, які відповідали б інтересам іншої держави. Класичним прикладом цього може бути Конотопська битва 1659 р., у ході якої українське військо вщент розгромило «цвіт Московської держави» – її армію, що аж ніяк не відповідало цим інтересам. Більше того, вона нагадувала російським великодержавцям про найбільшу військову поразку в Європі, і поразку саме від українців, що була надто болючою для їхньої імперської свідомості...

Нині підлягають переосмисленню й оцінці маловідомі широкому загалу події української воєнної історії – зокрема, перемога спільного козацько-татарського війська над московським у битві під Конотопом, що відбулася 8–9 липня (28–29 червня) 1659 р. Ця битва відбулася лише через п'ять років після «вікопомного акту возз'єднання українського народу з братнім російським народом», не згадувалася в підручниках, тривалий час про неї намагалися не говорити і в науковій літературі. На цю тему наклали табу в російській, а особливо радянській історіографії. Саме тому перед істориками постала проблема всебічного і правдивого висвітлення подій вітчизняної історії, і воєнної зокрема.

Аналіз **досліджень** і **публікацій** останніх двох десятиріч, у яких досліджують цю проблему, свідчить про те, що українська науково-історична думка плідно працює над цією тематикою. Нею займалися і займаються не лише вітчизняні вчені-історики: О. Апанович, Ю. Бадах, В. Брехуненко, А. Бульвінський, В. Горобець, І. Крип'якевич, В. Заруба, С. Махун, Ю. Мицик, В. Петровський, Л. Радченко, В. Симоненко, П. Сохань, О. Корнієнко, О. Сокирко, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб, Н. Яковенко та ін., а й історики-ентузіасти: Г. Лисий, О. Михед-Даневич, М. Мороз тощо[1]. Зазначені автори

[1] *Апанович О.* Гетьман І. Виговський – тактик і стратег (В річницю Конотопської битви 1659 року) // Легенда про гетьмана. Іван Виговський: від Конотопа до Скиту Манявського. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 94-104; *Апанович О.* Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К., 1996; *Акічев Ш.* Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 71-82; *Бадах Ю.* Передумови, перебіг подій та наслідки московсько-української війни 1657-1659 років // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 43-51; *Бульвінський А.* Штурм Конотопа російськими військами 28-29 квітня 1659 р. // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 142-148; *Бульвінський А.* Конотопська битва 1659 р. – К., 2008. – 64 с.; *Бульвінський А.* Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного

досліджували постаті в історії України, українсько-московські стосунки, їхнє збройне протистояння (війни), зокрема, причини і перебіг Конотопської битви, залучення й участь у ній найманих частин, їхній склад, чисельність, призначення тощо.

Відлік другої половини XVII ст. розпочався для України з важких випробувань. Щойно створена в полум'ї війни Козацька держава поринула в кривавий вир нової війни, тепер уже громадянської. Створена Б. Хмельницьким держава була наймолодшим політичним утворенням на карті тодішньої Європи. Україні потрібно було боротися за виживання, утверджуватися на міжнародній арені та водночас визрівати як державному організму: шукати оптимальний шлях розвитку політичної системи, адміністративного апарату, збройних сил, суспільних відносин.

Однією зі знакових подій козацької революції було встановлення протекторату московського царя над Військом Запорізьким у 1654 р. (укладено військово-політичний союз). Обидві сторони вкладали в домовленості абсолютно різний зміст, а отже, по-різному дивилися на перспективи подальшого співіснування. Козаки розглядали переяславські домовленості як рівноправну і взаємовигідну угоду, що гарантувала Гетьманщині військову допомогу проти Польщі і при цьому не зазіхала б на незалежність держави й «стародавні права та вольності». Москва ж, навпаки, прагнула підпорядкувати своїм інтересам Військо Запорізьке та здобути над ним повний політичний і економічний контроль. Однак перед смертю Б. Хмельницького стало очевидним, що Московська держава – неактуальний союзник. Адже всупереч домовленостям у Переяславі, вона уклала сепаратне перемир'я з Польщею в 1656 р. і почала втручатися у внутрішні справи Гетьманщини, поширюючи свої військові залоги на Лівобережжі.

Розглянемо українсько-московські стосунки, що склалися в Україні після смерті Б. Хмельницького. Вибори нового гетьмана стали першим прецедентом при зміні політичної влади в гетьманаті, що ґрунтувався на козацьких звичаях. У боротьбі за гетьманську булаву зіткнулося одразу кілька старшинських політичних угруповань (І. Виговський, П. Тетеря, М. Пушкар, І. Безпалий, П. Апостол, І. Брюховецький,

---

розмежування на сході Європи. – К., 2008. – 744 с.; *Бульвінський А.* Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 52-62; Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2004. – 560 с.; Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Автор передм. В.А. Смолій – К.: Варта, 1995. – 560 с.; Дві Русі / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – 496 с.; Гадяцька унія 1658 року / П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – 342 с.; *Горобець В.* Довідка про Конотопську битву 1659 року // http://www. konotop-rada.gov.ua; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою і Варшавою. – К., 2001; *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. CCXXV; Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.; *Кокотюха А.А., Скляренко В.М., Сядро В.В., Харченко П.В.* 50 знаменитых загадок истории Украины / Худож.-оформ. Л.Д. Киркач-Осипов. – Харьков: Фолио, 2008. – 510 с.; *Корнієнко О.* Українсько-московське прикордоння напередодні Конотопської битви // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 25-33; *Лисий Г.* Українська демократія до XVII ст. // http://www.grad.konotop.net; *Махун С.* Конотопская битва // Воен.-истор. журнал «Рейтар» // http://www.reittarr1812@mail.ru; *Михед-Даневич О.* Наймані частини у війську гетьмана І. Виговського та їх участь у Конотопській битві 1659 р. // Воєнна історія. – 2004. – № 1-3. – С. 45-62; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 83-96; *Мицик Ю.* Конотопська битва 1659 року // http://www.grad.konotop.net; *Мороз Л.* До обставин Конотопської битви // http://www.grad.konotop.net; *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наукова думка, 2004. – 310 с.; *Петровський В.В., Радченко Л.О., Симоненко В.І.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2007; *Сокирко О.Г.* Українські найманці (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.). – К., 1998; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – 72 с.; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Прихід до влади Івана Виговського // Історія України: нове бачення. – К.: Україна, 1995. – Т. 1; *Степанков В.С.* Гетьманство І. Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659) // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 88-108; *Чухліб Т.* Від Гадяча 1658 року до Конотопа 1659 року: проблема налагодження українсько-польських відносин // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 19-24; *Яковенко Н.* Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

М. Ханенко та ін.)[1], що мали різне соціальне походження, зовнішньополітичні орієнтири й погляди на майбутнє держави.

З усіх наступників Б. Хмельницького найбільше виділявся інтелектом, освітою, хитрістю, військовим талантом і дипломатичністю генеральний писар І. Виговський (представник «старої» реєстрової старшини й української шляхти). Саме його і хотів бачити при своєму 16-річному синові Юркові консультантом Б. Хмельницький. Його прохання було виконано і Юрія Хмельницького оголошено гетьманом з наданням йому в опікуни і радники генерального писаря І. Виговського, генерального обозного Т. Носача і генерального суддю Г. Лісницького. На випадок війни прийняти булаву і бунчук з рук молодого гетьмана мав генеральний писар І. Виговський, а по поверненню з походу знов йому їх віддати. Юрій був гетьманом менше місяця, після чого відмовився від гетьманства. Тому було прийнято рішення, що він на три роки поїде продовжувати навчання до Києва[2].

4 вересня 1657 р. у Чигирині (у дворі Б. Хмельницького) відбулася старшинська рада, де гетьманом «на час навчання і досягнення повноліття Юрієм» було обрано Івана Виговського. Слід пам'ятати, що перехід булави до І. Виговського припав на дуже складні часи, коли міжнародне і внутрішнє становище України «погіршувалося на очах». Розпалася коаліція проти Речі Посполитої, царський уряд перейшов у наступ проти суверенітету України. І. Виговський, включившись у боротьбу за гетьманську булаву, серйозно розраховував на підтримку саме царя (про що свідчить їхнє листування). Але за сприяння Москва вимагала обмеження суверенітету українців на користь царя. На чолі Війська Запорізького Московія хотіла бачити такого гетьмана, якого, за висловом самого І. Виговського, можна було «взяти за хохол і за собою водити»[3]. Але 21 жовтня 1657 р. у Корсуні була скликана генеральна козацька рада, яка обрала І. Виговського повноправним гетьманом. Не бажаючи бути маріонеткою в руках московських бояр і воєвод царя, І. Виговський на цій раді змалював справжні плани царя щодо України та її народу[4]. Гетьман відмовився від будь-яких поступок, задекларувавши твердий намір продовжувати політику свого попередника.

Цар хоч і визнав гетьмана, але через свого посла Артамона Матвєєва передав вимоги, які той привіз до гетьмана. У цьому посланні сказано, що «Цар посилає на Україну, ніби-то щоб привітати нового Гетьмана, намісника Казанського боярина Олексія Трубецького та намісника Ржевського Богдана Хитрово з думним дяком Ларіоном Лопухіним, а за-для оборони України од ворогів посилає князя Григорія Ромодановського з кінним і пішим військом московським, і ще боярина Василія Шереметьєва, і щоб Гетьман загадав заздалегідь наготовляти за-для них харчі та підводи»[5]. Московські бояри і військо не заставили на себе довго чекати. Прийшовши в Україну, військо одним табором на чолі з князем Г. Ромодановським стало у Переяславі, а іншим з Л. Лопухіним – у Пирятині. На зайнятих ними землях царські воєводи чинили напади на козацькі володіння, грабували їх, вдавалися до насильства. Цар, крім Києва, хотів посадити своїх воєвод ще в п'яти інших містах України, лише козакам і міщанам залишити самоуправління, а весь народ підпорядкувати суду воєвод та дяків. Разом з тим посилилися небезпідставні чутки про обмеження царем вольностей Війська Запорізького. На внутрішню ситуацію в країні накладала свій відбиток тривала війна, зростання позицій

[1] Конотопська битва // http://www.tv.te.ua; *Лисий Г.* Українська демократія до XVII ст. // http://www.grad.konotop.net.

[2] *Аркас М.* Історія України-Русі / Вст. ст. і комент. В.Г. Сербея. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 227-228; *Маркевич М.І.* Історія Малоросії. – К., 2003. – С. 248; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – С. 37.

[3] Літопис Самовидця / Вид. підг. Я.І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 36.

[4] Там само. – С. 38.

[5] *Аркас М.* Історія України-Русі / Вст. ст. і комент. В.Г. Сербея. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 228.

козацької верстви, що особливо гостро сприймалося селянством і рядовим козацтвом, посилення суперечностей між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій та ін.[1] Саме з цього часу між гетьманом і Москвою виникли непорозуміння.

Загравання гетьмана зі старшиною на тлі швидкого збагачення останньої та невпинного зубожіння рядового козацтва, а також намагання козацької еліти закріпити за собою в підданстві вільне селянство, провокують поширення антистаршинських та антигетьманських настроїв. Особа І. Виговського та його оточення не влаштовували частину полковників, особливо з південних регіонів Гетьманщини, здавна опозиційно налаштованих до центральної влади. Невдоволення політикою Чигирина об'єднало їх із верхівкою запорізького козацтва, відсунутого на другий план під час одноосібного правління Б. Хмельницького. Саме ці два угруповання намагалися дискредитувати І. Виговського в очах московського царя та привести до влади більш зручного для них і керованого Ю. Хмельницького. Очолюють антигетьманську опозицію полтавський полковник М. Пушкар і кошовий отаман Я. Барабаш (згодом І. Сірко). Опозиція звинувачує гетьмана у польських симпатіях і звертається за допомогою до Москви, яка щедро платить їм гроші, закликаючи одночасно її керівництво істотно обмежити прерогативи гетьманського управління, залишивши за гетьманами лише ті владні повноваження, якими вони володіли, будучи підданими польського короля. Крім того, до цього додалися ще й суперечки стосовно завойованих козацьким військом теренів Південно-Східної Білорусі. Посилаючись на «право шаблі» й поширення там козацького устрою, І. Виговський вимагав включення цих земель до складу Гетьманщини, посилюючи цим роздратування Москви[2].

Але уникаючи прямої конфронтації з царем, І. Виговський погоджується на вимогу царського уповноваженого боярина Б. Хитрово передати Москві деякі білоруські міста, призначити воєвод у гетьманських містах Ніжині, Чернігові, Переяславі та оголосити війну Кримському ханству. Проте замість цього І. Виговський підписує договір про дружбу з Кримом, заключає союз зі Швецією, яка визнала незалежність Гетьманщини та її кордони до Вісли (приєднано Берестейське та Новгородське воєводства) й веде переговори з Польщею. Такі дії гетьмана викликали стурбованість не лише Москви та запорожців, а й полтавського, ніжинського та чернігівського полків. Завдяки підкупу та обіцянкам московських бояр і воєвод вони підтримують антигетьманську опозицію та значно примножують її сили завдяки внутрішній нестабільності і появі союзника в особі Запорізької Січі. Московія веде подвійну гру, декларативно підтримуючи І. Виговського, боярин Б. Хитрово їде до М. Пушкаря, запевняючи його у царській милості, умовляє підняти повстання проти І. Виговського і разом з тим сконцентровує свої війська у прикордонні[3].

До літа 1658 р. І. Виговський пробує налагодити стосунки з Москвою, щоб з допомогою воєвод вивести з реєстру люмпенізовані елементи («чернь») – джерело антигетьманських сил і вплинути на поведінку Я. Барабаша та полтавського полковника М. Пушкаря. Навесні 1658 р. збройні антигетьманські виступи охопили Запорізьку Січ, Полтавський і більшу частину Миргородського полків. Але його звернення до царя та воєводи Г. Ромодановського про допомогу в заспокоєнні бунтів успіху не принесли. Навпаки, цар уміло скористався цією ситуацією, проревізувавши статті 1654 р., розпалив міжусобну війну, яка згодом переросла у громадянську. Бунтівні козаки Миргородського

[1] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 218-220; *Горобець В*. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року? // Війни і мир / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2004. – С. 96-99.

[2] *Петровський В.В., Радченко Л.О., Симоненко В.І.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2007. – С. 154; Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 95; *Сокирко О*. Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 6.

[3] *Полонська-Василенко Н*. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – С. 37-38.

полку обрали своїм ватажком С. Довгаля та пішли на Кременчук, вбиваючи і грабуючи дорогою садиби старшин і заможних козаків. Моральна підтримка, що була надана Москвою антигетьманській опозиції, значно примножила її сили. До М. Пушкаря збиралися невдоволені старшиною козаки, наймити, безпритульна голота, селяни-гультяї, які сезонно працювали на броварнях і винокурнях. Так до Полтави прибуло близько 20 тис. осіб, які складали основу бунтівного пішого війська М. Пушкаря – т.зв. «дейнеки», озброєні косами та вилами, але понад усе бажали стати вільними козаками, «вільними від усяких податків і не знати ніяких панів». До них приєдналися «чоловік 600 запорожців, добрих вояків»[1].

Зневірившись у московській підтримці, оцінивши реальну політичну ситуацію та відчуваючи загрозу своїй владі від царського уряду, Іван Остапович вирішив, що реальну військову допомогу в приборканні заколоту можна отримати лише від кримського хана. Але щоб отримати допомогу хана, йому потрібно було налагодити політичні відносини з польським королем. Тільки-но у березні 1658 р. розпочалися українсько-польські консультації, у квітні в Україну вступає союзна І. Виговському кримська орда. Опозиція перейшла до активних дій. Прихильник М. Пушкаря Іван Донець, зібравши загін, ударив на землі чигиринського полку і вчинив спустошення. Вдалися до активніших військових дій і М. Пушкар з Я. Барабашем. У відповідь І. Виговський став готувати війська до походу, стративши в Гадячі кількох прихильників М. Пушкаря, він відрядив гадяцького намісника Т. Прокоповича до Полтави, якого полковник М. Пушкар відмовився вислухати й заарештував. Після цього І. Виговський спорядив на Полтаву загін (2,5 тис. вояків) переважно з сербів на чолі з І. Богуном та зятем Івана Сірка І. Сербином. Зіткнувшись під Диканькою з 10-тисячним військом М. Пушкаря Богун та Сербин зазнали поразки[2].

Після перемоги М. Пушкар з'єднався з Я. Барабашем і змусив Лісницького відступити з Миргорода, спробував вибити Гуляницького з Лубен і, нарешті, повернувся до Полтави. Дізнавшись про поразку Богуна й Сербина, І. Виговський разом з ордою Карач-бея 14 травня 1658 р. вирушив з Чигирина у похід на Лівобережжя для придушення опозиції. Перед тим він написав цареві листа-скаргу на М. Пушкаря, в якому просив, щоб царські війська не втручалися в справи України. На шляху до Полтави гетьман видав два універсали, в яких закликав М. Пушкаря мирно покінчити з усобицями і розійтися, що вплинуло на частину пушкарівців. Наприкінці травня 1658 р. І. Виговський став під Полтавою і розпочав тривалі переговори з Пушкарем, сподіваючись на його капітуляцію. Однак переговори нічого не дали, а були розцінені як ознака слабкості. Так боротьба переросла у громадянську війну. Невдовзі гетьман розпочав штурм Полтави, про що 6 червня 1658 р. писав царському послу Опухтіну: «Мушу (це робити), упор їх видячи». М. Пушкар, який боронився зі своєю 20-тисячною залогою, нарешті, попросив пощади. Коли ж для проведення особистих переговорів І. Виговський послав у заклад С. Зарудного та М. Зеленського, під тиском «черні» М. Пушкар наказав їх заарештувати, а сам на світанку напав на табір І. Виговського і двічі завдав відчутних ударів. Оговтавшись, І. Виговський перейшов у контратаку та за підтримки орди зламав опір Пушкаря, знищив дві третини (15 тис.) його війська[3]. Пушкар мужньо бився до останнього подиху, але був убитий. Я. Барабаш утік з поля бою під захист царських військ, але в серпні 1658 р. потрапив у полон до гетьманців і за наказом І. Виговського був страчений[4].

---

[1] *Аркас М.* Історія України-Русі. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 230; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – С. 38; *Петровський В.В., Радченко Л.О., Симоненко В.І.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2007. – С. 153.

[2] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 221; *Михед-Даневич О.* Наймані частини у війську гетьмана І. Виговського та їх участь у Конотопській битві 1659 р. // Воєнна історія. – 2004. – № 1-3. – С. 54.

[3] Історія українського війська: У 2 кн., 3-х ч. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч. І. – С. 218.

[4] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 221-222.

Братовбивча війна спричинила загибель 50 тис. осіб, гетьман спустошив Полтаву за участь у повстанні, зруйнував Миргород, а кримчаки отримали дозвіл збирати ясир аж до Лубен та р. Сули[1]. 30 червня гетьман дав аудієнцію царському послу Опухніну, на якій домовився про направлення своїх представників (Ждановича і Тетері) на черговий тур переговорів у Вільнюсі, засвідчив свій намір іти війною проти Речі Посполитої і добути Варшаву, а також заспокоїв посла щодо орди, яка своїми основними силами на чолі з Карач-беєм прямувала до Перекопа, залишивши гетьману лише невеликий загін Маметші, що отаборився біля Чигирина. Одночасно написав листа Г. Ромодановському про перемогу у битві над Пушкарем, у зв'язку з чим воєводі не було потреби разом з царськими військами рухатися від Прилук углиб України, потім спорядив велике посольство (близько 300 осіб на чолі з Тетерею)[2] до Варшави. І. Виговський, повідомляючи царя про Полтавську битву, жодним чином не натякнув про наміри розірвати стосунки з Московією, а навпаки, всіляко намагався переконати у відсутності антимосковських настроїв у щойно укладеному союзі з Кримом.

Розгром Пушкаря не означав розгрому опозиції. Опозиція – сини Пушкаря Кирик (проголосив себе у Полтаві полковником) і Марко, Зеленський і Л. Клименко збирають збройні загони і виступають проти гетьмана, нападаючи на міста і села Лівобережжя. Такі дії опозиції знаходили підтримку царського уряду (той же Клименко у своїх відозвах писав, що вони йдуть на Виговського «по приказу царському»)[3]. Роздмухуючи усобиці, надаючи підтримку опозиції, царський уряд у такий спосіб прагнув послабити Українську державу з метою прискорити її поглинання. Відверто ворожі дії Москви поставили Виговського перед тяжкою дилемою: змиритися з перетворенням держави з рівноправного союзника Московії у провінцію царства або ж боронити суверенітет України. Гетьман вирішив розірвати союз з північним сусідом, кардинально змінивши свою зовнішню політику стосовно Москви, і йти на зближення з королем Речі Посполитої, оскільки авторитету Кримського ханства виявилося замало, аби утримати Москву від інтервенції.

І. Виговський і Ю. Немирич дуже швидко порозумілися з представником польського уряду – волинським каштеляном С. Бенєвським відносно союзу двох держав, але на нових принципах. Спочатку П. Тетеря та митрополит Д. Балабан, за вказівкою І. Виговського, підписують у міжріччі попередню угоду з Польщею. 31 серпня була підписана «субмісія» козацької старшини щодо порозуміння з Річчю Посполитою, а пізніше з відповідною декларацією виступив гетьман І. Виговський. 18 вересня 1658 р. у козацькому таборі під Гадячем було підписано договір з Річчю Посполитою, т.зв. Гадяцький трактат (комісію), яким формально денонсувався російсько-український договір 1654 р. Зазначена угода передбачала перетворення козацької Гетьманщини у «Велике князівство Руське» (землі Київського, Чернігівського, Брацлавського та Волинського воєводств), яке мало фактично ті ж права, що й Велике князівство Литовське, і входило на цих засадах до Речі Посполитої. Україна формально переставала бути колонією Польщі, а разом з нею та Великим князівством Литовським створювала рівноправну конфедерацію «Річ Посполита трьох народів»[4]. Невдовзі Бенєвський доповідав уряду про укладання Гадяцького трактату, «ствердженого письмом та присягою». Внутрішня модель цієї держави стала своєрідним синтезом нових козацьких і старих шляхетських форм державності. Три її складові об'єднувалися в одне ціле спільним главою – королем. Польське королівство,

---

[1] *Нартов В.В.* Історія України з давніх-давен до сьогодення. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2006. – С. 113; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – С. 38; *Петровський В.В., Радченко Л.О., Симоненко В.І.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2007. – С. 153.

[2] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 222.

[3] Там само. – С. 222-223.

[4] *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – С. 38.

Руське й Литовське князівства змушені були узгоджувати між собою зовнішню політику. На кожній території діяв окремий уряд (сейм, адміністрація), існувала армія (гетьман міг мати 30 тис. реєстрових козаків, 10 тис. особистої гвардії з найманців; щороку 30 козакам надавалося шляхетське звання та ін.)[1], право, судочинство, монета, діловодство велося українською мовою. Польські війська не мають права переходити український кордон, а якщо переходять, то вступають під команду гетьмана. Законодавча влада у Великому князівстві Руському належить Національним зборам, виконавча – гетьманові, якого українське населення обирає «доживотно», а затверджує король, разом з тим надає йому титул сенатора. Гадяцький трактат на території України ліквідовував церковну унію. Релігії – римо-католицька та православна – визнаються рівноправними. Православні ієрархи отримували офіційну підтримку, визнання й сенаторські крісла в парламенті. Значна частина козацької старшини від кожного полку мала бути «нобілітованою». Важливі статті угоди стосувалися української освіти, зокрема засновувалися два університети (академії), колегії, школи, друкарні; розвитку навігації на Чорному морі, свободи слова та ін. Дуже важливо, що договір формально не спрямовувався проти Московії, більше того, він залишив місце і для неї – як оновленого члена конфедерації[2].

Лише у травні 1659 р. на сеймі у Варшаві король затвердив Гадяцький договір. Так на карті Європи з'являється нова федеративна держава – польсько-литовсько-українська Річ Посполита. Окрім суто політичного, трактат мав ще й військове значення – він накреслив нові орієнтири у військовій політиці Чигирина. Майнова диференціація козацтва показала, що воєнний організм гетьманату є доволі вразливим: військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, не мало спеціальної системи навчання, а сезонний характер служби й природні бойові втрати девальвували професійний рівень війська. Крім того, свою роль зіграла й поляризація політичних симпатій козацтва, помітна вже з перших місяців правління нового гетьмана. Все це спричинило І. Виговського до пошуку нової моделі українського війська. Гадяцькі «пункти» хоч і суттєво скорочували козацький реєстр, але паралельно запроваджували нове наймане (професійне) військо на зразок кварцяного, що існувало в Польщі.

Шляхи, якими могла піти модернізація українського війська, відбилися також в інструкціях, що подавали козацькі посольства у Варшаві. Здебільшого вони апелювали до традицій і досвіду військового будівництва, надбаного старшиною й шляхтою ще за Речі Посполитої. Гетьман просив польського короля, «щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і щоб його милості пану гетьманові, за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є в Україні, щоб він мав право війни, а коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди було це виконано». Зібрання військових постанов, про які йдеться, – це не що інше, як збірник гетьманських артикулів і ординацій – прообраз військового статуту. Артикули, що видавалися королями або коронними гетьманами на час воєнних кампаній, містили приписи організаційного, дисциплінарного й тактичного змісту та були обов'язковими до виконання всіма вояками. І. Виговський таким чином намагався в подальшому надати їм постійного та обов'язкового характеру. Крім того, структурну реорганізацію планувалося підкріпити й залученням до служби іноземних офіцерів та інструкторів. Українсько-шведський договір, запланований ще Б. Хмельницьким і підписаний у жовтні 1657 р. І. Виговським, гарантував українській

[1] Історія українського війська: У 3-х ч. 2 кн. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч. І. – С. 219; *Кокотюха А.А., Скляренко В.М., Сядро В.В., Харченко П.В.* 50 знаменитых загадок истории Украины. – Харьков: Фолио, 2008. – С. 245; *Петровський В.В., Радченко Л.О., Симоненко В.І.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2007. – С. 153.

[2] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 223-224; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – С. 38.

стороні право вербувати офіцерів, солдатів, «спроваджувати ремісників» і військових техніків та купувати зброю й амуніцію на підвладних шведському королеві територіях[1].

Царський уряд був дуже стурбований підписанням Гадяцького трактату з Річчю Посполитою та пішов навіть на серйозні поступки гетьману, але до переговорів з цього приводу не дійшло. Царський уряд оголосив І. Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень. Так внутрішня громадянська війна і загострення українсько-московських суперечностей восени 1658 р. переросли у перший повномасштабний воєнний конфлікт з Москвою, яка відкрито стала на бік опозиції. Царська армія (після суттєвих реформ Олексія Михайловича, проведених після Смоленської війни, значно зміцніла і стала більш упорядкованою) під приводом боротьби зі «смутою» розпочала збройний наступ на Україну[2].

Зібравши раду, І. Виговський узгодив з нею план кампанії по розгрому опозиції та царських військ у прикордонні. Головний удар мав завдати гетьман об'єднаними силами козацьких і татарських військ на чолі мурз Канмамета, Урака й Булата та взяти Путивль, Сєвськ, Суми, Недригайлів, Царевоборисів, Кам'янське й інші «порубіжні міста». Українська армія веде боротьбу проти царських військ, які не спиняються перед кривавими репресіями. Військовими діями в Білорусі і частково в Сіверщині керував полковник Іван Нечай, брат Данила Нечая, а в Сіверщині – Г. Гуляницький. І. Виговський з кращою частиною війська швидко перейшов кордон і надовго загруз, облягаючи Кам'янське (28 серпня – 29 вересня 1658 р.), а союзні йому татари вчинили напади на Недригайлів та Царевоборисів, після чого їхні головні сили повернули до Криму. І. Нечай розбив царські війська на Стародубщині (Мглин), Г. Гуляницький вів оборонні бої на Лівобережжі, а глухівський сотник П. Уманець оточив велику частину московської армії під Новгородом-Сіверським. Супротивник не сидів склавши руки, а збирав у прикордонні велике військо, яке здійснювало рейди вглиб України[3].

Москва, не бажаючи втрачати Україну, у жовтні 1658 р. за наказом царя вводить на Лівобережжя 20-тисячний корпус своїх військ на чолі з бєлгородським воєводою, окольничим, князем Г. Ромодановським, що фактично стало початком відкритої агресії Московії проти Української держави. Воєвода до кінця року так і не досяг серйозних успіхів, згаявши більшу частину часу на те, щоб схилити на свій бік південні полки Лівобережжя, бо козацтво цих полків було розколотим. Під захистом московських мушкетів уцілілі бунтівні полки та лідери антигетьманської опозиції з подачі воєводи обрали собі нового гетьмана, на противагу І. Виговському, щоправда, з титулом «наказного» – Івана Безпалого. Він якнайбільше підходив на таку роль тому, що російському воєводі його можна було, «взявши за хохол, за собою водити»[4]. Заволодівши спочатку Миргородом, а згодом Лубнами й Пирятином, князь-воєвода підтримує реєстрове козацтво. Але на початку листопада Ромодановський опинився фактично відрізаним від своїх баз на південному заході Московської держави, звідки йому мали надсилати підкріплення й продовольство. Гетьман І. Виговський вирішив скористатися тим, що московські полки були зв'язані затяжними боями з корпусом, що складався з Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків, вирішив ліквідувати друге за чисельністю угруповання московського війська, яке могло б подати допомогу

---

[1] Історія українського війська: У 3-х ч. 2 кн. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч. І. – С. 219; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 7-9.

[2] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 224; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 10.

[3] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 225; Конотопська битва // http://www.tv.te.ua.

[4] *Кокотюха А.А., Скляренко В.М., Сядро В.В., Харченко П.В.* 50 знаменитых загадок истории Украины. – Харьков: Фолио, 2008. – С. 245; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 10.

Г. Ромодановському – залогу київської фортеці (близько 7 тис. осіб) на чолі з боярином, намісником білозерським В. Шереметєвим[1].

26–27 жовтня 1658 р. передовий загін під командуванням Данила Виговського (20 тис. осіб) спробував захопити Київ штурмом та витіснити «звідтіль московську залогу», а київський полковник П. Яненко мав «рівночасно вдарити на москалів із міста», але цей план не вдався[2]. Д. Виговський, зазнавши відчутних втрат, змушений був відступити, а головні сили гетьманського війська, що 29 жовтня надійшли під Київ, виявилися неготовими до тривалої облоги – бракувало піхоти й артилерії. Очевидно, І. Виговський планував, що справу капітуляції залоги вирішить демонстрація його значної кількісної переваги й наявність у війську татар, однак В. Шереметєв проявив непоступливість, справедливо розраховуючи на неготовність козаків до облоги та швидке згортання бойових дій у передзимовий період. Подальші події показали правильність цих сподівань. Крім того, щоб не допустити повного оточення фортеці, московська залога 30 жовтня 1658 р. біля Печерських воріт дала гетьманському війську відкритий польовий бій, під час якого козацькі полки, витіснені зі своїх позицій, змушені були зачинитися у своєму таборі й витримувати неодноразові атаки противника. Битва тривала до ночі й хоча не була явною поразкою, але своїм невизначеним результатом перекреслювала стратегічні плани гетьмана надати значного дипломатичного резонансу знищенню В. Шереметєва й одночасно, підірвавши військову міць Москви на Лівобережжі, утримати її від направлення сюди нових сил. Уже наступного дня гетьман вступив у переговори й трохи згодом відійшов у район Ржищева, розпустивши по домівках козацькі полки[3].

Після укладання Гадяцького трактату сподівання України на збройну допомогу з боку Варшави були доречними, але це не входило в плани короля Яна II Казимира, який не бажав воювати на два фронти і прагнув, хоча б тимчасово, замиритися з Московією і сподівався, що справи в Україні залагодяться самі собою. Значна частина війська Речі Посполитої протягом осені 1658 р. була задіяна у бойових діях проти шведів на Помор'ї. Тому в Україну було виділено лише 4–5 тис. жовнірів на чолі з обозним коронним А. Потоцьким, який з'єднався з гетьманом у січні 1659 р. під Переяславом. Усю зиму польські роз'їзди непокоїли наскоками київську залогу Шереметєва, нападаючи на її фуражирів, сторожові пости та розвідувальні загони[4].

Втративши можливість переломити стратегічну ситуацію в регіоні на свою користь, І. Виговський ще намагався розбити противника поодинці, маючи значно скромніші сили. Наприкінці листопада він направив на допомогу обложеним у Варві військам ніжинського полковника Г. Гуляницького, відділ козаків, татар і найманців наказного гетьмана І. Скоробогатька, але спроба зняти блокаду міста була невдалою.

До серії військових невдач додалося погіршення зовнішньополітичної ситуації – 19 листопада 1658 р. Московія підписала прелімінарний договір зі Швецією, що дало їй змогу вивільнити частину війська для продовження війни в Україні. Опозиція, посилена допомогою з Москви, розв'язала активні дії на Лівобережній Україні. В той час коли Річ Посполита надавала І. Виговському суто символічну допомогу, а Кримське ханство обмежувалося короткотривалими походами, Московія поступово нагромадила у прикордонні могутнє військо, яке все активніше проводило операції в Україні, не спиняючись навіть перед тяжкими репресіями. Опозиція ж, відбиваючи в урядових військ міста й села, жорстоко мстила за репресії з боку І. Виговського, який ще з більшою

[1] *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 10.

[2] Історія українського війська: У 3-х ч. 2 кн. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч. І. – С. 219.

[3] *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 10-11.

[4] Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 97; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 12.

жорстокістю її придушував. Війна набирала масштабів, обидві сторони залучали до бойових дій все нові і нові резерви.

На початку лютого 1659 р. гетьман розбив ворожі війська під Переяславом, про що сповістили Європу через низку друкованих «летючих листків» (газет). 14 лютого І. Виговський підійшов до Миргорода, де засів один із лідерів опозиції С. Довгаль і запропонував його мешканцям здатися. Листи гетьмана й агітація миргородського протопопа Пилипа схилили його мешканців до згоди. Довгаль зі своїм військом змушений був капітулювати. Російський загін, що був при ньому, роззброїли, пограбували і відпустили на всі чотири боки. Після цього гетьман рушив на Гадяч, Хорол, Сорочинці й Грунь, розбиваючи загони опозиції на своєму шляху. Ю. Немирич вів боротьбу за Лохвицю, а війська І. Нечая та С. Виговського перейшли у наступ під Мстиславом. Гетьман у цей час наштовхнувся під Грунню на значний опір опозиції, після чого взяв в облогу Зіньків, де укрився з 2 тис. запорожців та царськими військами І. Силка, що проголосив себе наказним гетьманом. Облога міста затяглася. Не допоміг і прихід з-під Лохвиці Ю. Немирича. Після низки невдалих штурмів І. Виговський відступив і рушив на захід, взявши на шляху Веприк, Рашівку, Мошенки, а потім повернув до Чигирина. Командування над гетьманськими військами на Лівобережжі було покладено на Г. Гуляницького.

У лютому 1659 р. московський цар зібрав таємну нараду, на якій погодилися з тим, що з І. Виговським можна було укласти угоду на підставі положень, апробованих у Гадячі, але вона мала бути двосторонньою, без участі поляків і литовців. Щоб на переговорах «переконати» українців, цар посилає в Україну боярина О. Трубецького з понад 100-тисячним військом[1]. Зрозуміло, до чого могли призвести ці «переговори» з таким представницьким «посольством», до якого в Україні приєдналися загони опозиційних сил на чолі з І. Безпалим і запорожцями. І. Виговський тому й відмовився від переговорів, саркастично поскаржившись на те, що вкрай небезпечно з боярами зустрічатися, на таких зустрічах можна і голову втратити[2].

Війна з Москвою набирала масштабів, що посилювалася внутрішньоукраїнською – громадянською. Велике царське військо під командуванням боярина, намісника казанського, князя О. Трубецького чисельністю (за оцінками сучасників складала 150 тис., хоча найреальніше – близько 35–50 тис. осіб)[3]. Основу його війська становив «Большой» (Царський, або ж Московський) розряд (полк), до якого входили стрілецькі, солдатські, рейтарські та драгунські полки, сотні городових дворян і дітей боярських, а також підрозділи московських дворян та жильців, тобто елітні відділи тогочасної московської кінноти. Протягом перших трьох тижнів перемаршу по Україні до війська долучилися інші московські війська, що знаходилися тут від початку кампанії – полки воєвод Г. Ромодановського та Ф. Куракіна, які потужною лавиною сунули на Київ. За різними оцінками московська армія сягала 360 тис., хоча більш реально була близько 250 тис. осіб[4]. Мета походу полягала у просуванні московських військ, що мало б схилити І. Виговського до поступок і капітуляції. Задля цього боярин мав би з'єднатися з київською залогою В. Шереметєва й сконцентрувати в себе решту розкиданих по Наддніпрянщині та Лівобережжю залог і відділів. Проте на початку походу у фронтовому прикордонні він зіткнувся з залишеним тут гетьманським заслоном. Козаки Прилуцького полку під командуванням П. Дорошенка відійшли у м. Срібне, а до Конотопа – Ніжинський та Чернігівський полки (4 тис. осіб) під командуванням Г. Гуляницького,

[1] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 225-227; Конотопська битва // http://www.vt.te.ua.

[2] Літопис Самовидця / Вид. підг. Я.І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 38.

[3] *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 13.

[4] Конотопська битва // http://www.vt.te.ua; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 13.

який пильнував путивльський напрям (разом до 5 тис. осіб)[1]. До Срібного за наказом О. Трубецького вирушила частина московських військ під командуванням С. Пожарського, який, розбивши прилучан, оволодів містом (частина мешканців міста загинула, інша – взята в полон), а П. Дорошенко «насилу втік». Відповідно до законів тогочасної війни Трубецькой не міг залишити у своєму тилу ворожі сили, що перешкоджали б його комунікаціям і загрожували подальшому походу. 17 квітня 1659 р. з-під Костянтинова князь сповістив царя про свій намір дати бій силам Г. Гуляницького. За наказом О. Трубецького глухівський воєвода, стольник Ф. Куракін і козацькі відділи І. Безпалого з'єдналися – московська армія впритул підступила до Конотопа, ключового пункту сіверського прикордоння. Одночасно розпочалася майже тримісячна облога Конотопа, який мужньо боронили 4–5 тис. мешканців міста та козаків Г. Гуляницького. Трубецькой не розраховував довго затримуватися під Конотопом, сподіваючись схилити його залогу до капітуляції та продовжити рух далі. Однак спроба з ходу захопити місто провалилася під час першого ж штурму 20 квітня, і московському війську довелося приступити до повноцінної облоги – з повною блокадою, копанням шанців і зведенням батарей. 21 квітня до них підтягнулася частина московського війська на чолі з князями Г. Ромодановським і С. Львовим, а невдовзі – усі царські війська, які вийшли зі Слобожанщини. Через півтора тижня інженерна підготовка, якій козаки намагалися протидіяти постійними вилазками, була майже завершена, і 26 квітня розпочався перший навальний штурм. Після спроби підпалити посад Трубецькой кинув на мури солдатські й стрілецькі полки та спішених драгунів (разом до 20 тис. осіб), які, закидавши рів, вдерлися на вал, прорвавши в кількох місцях оборону. Контратаки нападників та обложених тривали з перервами до п'яти годин, поперемінно схиляючи шальки терезів військової фортуни то на один, то на другий бік. Козацька піхота, що мала значний досвід бою табором і під прикриттям укріплень, виявилася надто «міцним горішком» для царського війська, аби здати місто без впертої оборони. Дався взнаки й практичний досвід Г. Гуляницького, який у попередній кампанії успішно тримав оборону Варви від військ Г. Ромодановського. Те, що місто було добре підготовлене для планомірної оборони, доводить той факт, що в розпал штурму, коли московські війська черговий раз вдерлися до фортеці, козаки підірвали мінні заряди, заздалегідь закладені під валом, зірвавши вирішальну атаку супротивника. Втративши 500 осіб убитими й майже 3 тис. пораненими, Трубецькой змушений був припинити штурм і відвести полки в табір[2].

Внаслідок зриву штурму виникла необхідність тривалої облоги. Московські інженери почали насипати земляний вал, з якого можна було б вести прицільний артобстріл міста і так зламати опір оборонців. Такий розвиток подій віщував московському командуванню лише одне – втрату часу, поступове виснаження сил і, найголовніше, передачу оперативної ініціативи до рук гетьмана І. Виговського, який від початку кампанії не мав достатньо сил, аби самостійно протистояти московському наступу. Варшава дала чітко зрозуміти своєму союзникові, що йому слід сподіватися швидше на свою спритність і допомогу татар, ніж на збройну допомогу коронного війська. І. Виговський, остаточно втративши надію на королівську підтримку, вів пошук нових союзників. На початку 1659 р. він відрядив свої посольства до султана Мухаммеда IV і хана Мухаммед-Ґірея з проханням про підданство та військову допомогу.

Після того, як основні московські сили міцно загрузли в облозі Конотопа і не могли надати активної підтримки царським прибічникам у Наддніпрянщині, гетьман вирішив зосередити під своєю булавою якнайбільше вірних собі козаків. Хоча це було непростим

[1] *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 14.

[2] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 227; Конотопська битва // http://www.vt.te.ua; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 14-18.

завданням: більшість опозиційних до гетьмана козаків на чолі з І. Безпалим приєдналася до Трубецького, у Чигирині з'явився Ю. Хмельницький, який заявив про своє право на булаву та закликав козацтво залишити Виговського. У Києві активізувався воєвода Шереметєв, який здійснив кілька розвідувальних рейдів довкола міста й розпочав підготовку переправ для військ Трубецького. Основним місцем концентрації своїх військ І. Виговський обирає Ніжин, з цього випливає його бажання перенести основні дії на Сіверську Україну. Для забезпечення зв'язку з Правобережжям, звідки надходило підкріплення, та з метою нейтралізації військ Шереметєва гетьман залишив під Києвом польський загін на чолі з А. Потоцьким.

У кінці травня 1659 р. біля Ніжина сконцентрувалися Черкаський, Корсунський і Переяславський полки на чолі з генеральним осавулом І. Скоробагатьком. Сюди ж спрямовували поодинокі загони татар на чолі з нуреддін-султаном. Зосередження козацьких військ до підходу гетьмана прикривала частина Ніжинського полку В. Золотаренка – його рейди дошкуляли тилам московських військ, що облягали Конотоп. Крім того, за московський кордон було відправлено глухівських козаків, які перервали зв'язок Трубецького з його базами в Путивлі, Рильську й Сєвську. Московські війська хоч і відбили більшість нападів, але не змогли завадити концентрації українських військ під Ніжином. Загони стольника П. Скуратова та воєводи В. Новосильцева, які на початку травня були направлені в Борзну й Хорол, лише розсіяли частину козацьких відділів, не завдавши шкоди основним силам.

Уже в першій декаді травня І. Виговський з вірними йому полками, надвірним військом і татарами Карач-бея та Ханмамет-мурзи вирушив на Лівобережжя за маршрутом Іркліїв–Драбів–Ташань. 8 червня гетьманський табір зупинився під Яготином. Головні сили кримчаків 10 червня форсували р. Оріль і протягом кількох наступних днів, спільно з козаками І. Виговського, очистили від московських залог південь Полтавщини[1].

Для гетьмана це послужило сигналом для активізації дій проти основних сил армії Трубецького, що облягала Конотоп. Тим часом становище блокованої зусібіч фортеці погіршувалося – гарматний вогонь практично винищив основні вузли оборони валу, залога потерпала від нестачі води, продовольства й боєприпасів. Успішна оборона Конотопа дала змогу гетьману виграти час і зібрати досить пристойне військо. Встановивши з ханською ставкою постійний зв'язок, І. Виговський зняв свій табір поблизу с. Викова і переніс його ближче до Конотопа в урочище Крупичполе[2], що знаходилося у 2–3 днях переходу від міста та значно прискорило розгортання подальших подій.

Розглянемо чисельність і склад сторін, що боролися, напередодні битви. Чисельність гетьманського війська через відсутність облікових книг достеменно нам невідома. З листування козацьких старшин кінця червня – початку липня 1659 р. відомо, що напередодні битви в його таборі перебували генеральні судді Г. Гапонович і Ф. Лобода (можливо, й генеральний осавул Г. Ковалевський) та 8 право- й 3 лівобережних полковники зі своїми козаками. Сили козаків, сконцентровані гетьманом поблизу Конотопа, можна оцінити приблизно в 16–17 тис. вояків (переважно піхоти). Окрім козацтва, гетьман мав у розпорядженні невелике, але добре організоване й озброєне затяжне (наймане) військо (польські, німецькі, сербські та волоські підрозділи) загальною чисельністю близько 4–5 тис. вояків (переважно кіннота)[3].

---

[1] *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 16-20.

[2] *Мицик Ю.* Конотопська битва 1659 року // http://www.grad.konotop.net.

[3] *Бадах Ю.* Передумови, перебіг подій та наслідки московсько-української війни 1657-1659 років // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 50; *Маркевич М.І.* Історія Малоросії. – К., 2003. – С. 268; *Кокотюха А.А., Скляренко В.М., Сядро В.В., Харченко П.В.* 50 знаменитых загадок истории Украины. – Харьков: Фолио, 2008. – С. 246; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 22-28.

Союзник – *кримськотатарське* військо, яке привів на Україну й очолював хан Мухаммед-Ґірей, складалося з чотирьох найбільших орд Північного Причорномор'я та Приазов'я: Кримської, Білгородської, Ногайської й Азовської та темрюцьких черкесів (за різними підрахунками під його рукою було 30–40 тис. вояків), що поділялося на важку та легку кінноту, зорганізовану за територіально-родовим принципом. Кримський хан був головнокомандувачем зведених сил, що здійснював керівництво державою загалом і військом, зокрема, за допомогою призначених ним заступників: калга-султана (старшого спадкоємця) та нуреддін-султана (близький родич хана з роду Ширін). Бойовий кістяк Кримської орди становили ополчення родів Ширін, Мансур, Шейхун і Даїр[1].

Об'єднані козацько-татарські сили напередодні Конотопської битви нараховували близько 50–60 тис. осіб піхоти й кінноти. Переважала легка кавалерія, що становила не менше двох третин від загальної чисельності війська[2].

Супротивник – *московське* військо, яке очолював боярин, князь О. Трубецький поділялася на три боярські полки: 1) «Большого розряду» під командуванням самого ж О. Трубецького та воєводи, окольничого А. Бутурліна; 2) Сєвського розряду під командуванням глухівського воєводи, стольника князя Ф. Куракіна, окольничих князів – С. Пожарського та С. Львова; 3) Бєлгородського розряду під командуванням бєлгородського воєводи, окольничого князя Г. Ромодановського, стольників – П. Скуратова й Л. Ляпунова. До складу кожного з боярських полків, які, в свою чергу, поділялися на воєводські, входили піхота, кіннота й артилерія, що перетворювало їх на самостійні з'єднання, здатні вирішувати власні оперативні завдання. Ударною силою війська був «Большой полк», що якісно вирізнявся і був укомплектований столичною дворянською кіннотою, стрільцями й солдатами. Менш боєздатними були полки Куракіна та Ромодановського, виснажені ще на початку кампанії рейдовими зіткненнями та позиційними боями з прибічниками І. Виговського на Лівобережжі.

Кістяк піхоти царської армії складали прикази (полки) стрільців і солдатів чисельністю 700–1 тис. і 1,2–1,5 тис. осіб відповідно. Комплектування стрілецьких полків здійснювалося за становим принципом (московські, городові чи провінційні) з відповідних груп служилих людей, а служба мала спадковий характер. Солдатські ж полки – за рахунок різних груп напівпривілейованого населення, почергово відбуваючи службу в прикордонних фортецях і діючій армії. Гордість московської армії О. Трубецького була репрезентована не піхотними частинами, а кіннотою елітних «московських чинів» двору Великого Государя – своєрідної кінної гвардії царя[3].

Окрім зазначених частин, у війську О. Трубецького були допоміжні формування слобідських, донських, яїцьких і городових козаків, кадомських і касимовських татар, які несли переважно розвідувальну та охоронну службу. Очевидно, подібні завдання виконували й козаки І. Безпалого, що приєдналися до московського війська під Конотопом (їхня чисельність не перевищувала 6 тис. товаришів). За різними даними загальна чисельність московської армії складала 50–150 тис. осіб[4].

Гетьман І. Виговський на чолі козацького війська поспішав звільнити оточений Конотоп і витіснити царські війська за межі України. Незабаром до нього в урочищі

---

[1] *Акічев Ш.* Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 75; *Мицик Ю.* Конотопська битва 1659 року // http://www.grad.konotop.net; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 29.

[2] *Бульвінський А.* Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 58; Конотопська битва // http://en.wikipedia.org/wiki; *Маркевич М.І.* Історія Малоросії. – К., 2003. – С. 268; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 49.

[3] *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 50-51.

[4] *Бульвінський А.* Основні проблеми в оцінці подій Конотопської битви 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 52-62; Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 226; Конотопська битва // http://en.wikipedia.org/wiki; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 53.

Крупичполе приєднався передовий загін Карач-бея, а 24 червня й решта татар на чолі з самим Мухаммед-Ґіреєм (разом 40 тис. осіб)[1]. Об'єднавши свої сили союзники склали взаємну присягу на вірність у бою. І. Виговський, дочекавшись повідомлень розвідки про пересування О. Трубецького, рушив обозом з Крупичполя до Тиниці в конотопському напрямі, постійно відстежуючи рух московського табору. На підході до р. Борзни один з козацьких роз'їздів поблизу Шаповалівки атакував і розбив, як пише Величко, «значну партію московського війська». Зі свідчень полонених стало відомо, що неподалік розташувалися основні сили передового загону О. Трубецького, який охороняв облогову армію князя та контролював переправи через р. Куколку. Звідси союзники, готуючись до безпосереднього зіткнення, вислали сильний передовий загін у напрямку переправи через р. Куколку, що в 12 км на південний захід від Конотопа.

27 червня 1659 р. вояки С. Пожарського вели активну підготовку до рейду по с. Соснівці та атаки на ставку гетьмана, хоча достеменно не знали, де він перебуває. І. Виговський ще на світанку почав особисто оглядати ліве прибережжя р. Куколки з лозами і вербами від загатної греблі до місця переправи через річку. Греблю перед заходом сонця гетьман наказав закрити, а переправу через річку розпочати козакам опівночі за умовним сигналом з с. Соснівки, слідом за ними мали рухатися поляки. У визначеному місці (урочище п'яти доріг) загони мали вишикуватись і чекати фіктивної атаки козаків з с. Соснівки. Вирішальну тилову і лобову атаки на табір С. Пожарського мали почати по сигналу з с. Соснівки (трьома пострілами з гармат і трьома вогневими стрілами). Другу половину дня І. Виговський особисто присвятив інспектуванню татарської ділянки атаки в присутності хана Мухаммед-Ґірея. Задум гетьмана полягав у наступному: татари на світанку мали переправитися на правий берег річки біля Саранівського городища та дещо пізніше зі сходу атакувати табір С. Пожарського. Таким рішенням татари були задоволені, бо на них випадав найменший тягар бою, а І. Виговський таким чином уникав зрадливості непевних союзників[2]. Підійшовши до міста, гетьман залишив орду, яка за річкою розділилася на дві частини. І. Виговський з козацькою піхотою, найманцями й частиною татар, яких очолив нуреддін-султан рушив на с. Соснівку, а хан з рештою орд висунувся дещо праворуч в урочище Пуста Торговиця, за 7 км на схід від соснівської переправи. Ще один невеликий козацько-татарський загін форсував р. Куколку на захід від Конотопа й розташувався за лівим флангом противника.

За «статейним списком» князя О. Трубецького, 28 червня відбувся бій козацько-татарського загону з «московськими сторожовими сотнями» на соснівській переправі. Після зіткнення козаки й татари з «язиками» відійшли до с. Соснівки. Полонені повідомили, що супротивник на їхній напад не чекає, що мало фатальні наслідки для останніх і вказало на слабкість їхньої розвідки та повну непоінформованість про перебіг подій і сили противника. О. Трубецькой послав до переправи передовий загін з військами князів Г. Ромодановського, С. Пожарського, С. Львова і посилив його 2 тис. козаків наказного гетьмана І. Безпалого, стрільцями, рейтарами і драгунами зі свого полку та полку князя Ф. Куракіна, зосередивши біля соснівських переправ практично всю кавалерію. Загальне керівництво силами (близько 16–17 тис. осіб) було покладено на князя Г. Ромодановського, до яких готові були приєднатися стрілецькі прикази та солдатські полки, частину з яких князь О. Трубецькой вивів з облогових шанців, розташувавши в полі під Конотопом[3].

---

[1] *Акічев Ш.* Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 76; Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 227; Конотопська битва // http://www.vt.te.ua; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 21, 45.

[2] Конотопська битва // http://www.vt.te.ua.

[3] *Акічев Ш.* Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 76-77; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 56.

День згасав тихо і віщував погожий ранок, а в наметі С. Пожарського йшла нарада князів-бояр і окольничих, як краще полонити «Івашку Виговчика» і заколодженого доставити до Москви «перед ясные очи царя батюшки». Будь-які спроби розвідників І. Безпалого хоча б щось розвідати про наміри гетьмана та розташування його військ не мали успіху. Удар планували на ранок, щойно розсіється над болотом туман.

Рано-вранці 29 червня, за свідченням Самовидця, І. Виговський спільним військом (козаки, найманці та татарська кіннота) підійшов до соснівської переправи і став займати позиції перед супротивником з метою виманити його з добре укріплених позицій. Побачивши нечисленне українське військо московська кіннота, залишивши частину сил і кілька гармат в укріпленому таборі, раптово форсувала р. Куколку й напала на гетьманське військо. Основний удар ворожої кавалерії стримували спішені драгунські ескадрони, що окопалися табором. Під його вогневим заслоном козацька й татарська кіннота спочатку герцями, а потім контратаками намагалася зупинити наступ супротивника. Московське військо не сподівалося на організований спротив і рішучу відсіч. Після підходу головних сил гетьманського війська драгуни й козацька піхота відтіснили ворога на протилежний берег р. Куколки, проклавши шлях для контратак кінноти, яка, переправившись через міст, почала його громити.

Позиція, яку займали сили московського передового загону, була добре захищеною з флангів, дозволяючи Бутурліну й Ромодановському досить впевнено стримувати атаки козаків і татар, тримаючи до половини свого корпусу в резерві. Завдавши супротивнику чималих втрат, українські війська вступили в бій з полками князя С. Пожарського, що прийшли на допомогу відступаючим. Царські воєводи, дезорієнтовані двобоєм із полками гетьмана, не встежили, як хан з частиною орди обійшов їхню позицію й розташувався в тилу та на крилах.

Дочекавшись завершення обхідного маневру, гетьман почав відступати вниз по р. Куколці вдаючи умисну «втечу» в напрямку до Пустої Торговиці, сподіваючись спровокувати С. Пожарського і його воєвод до переслідування. Його шлях пролягав вузьким заболоченим яром, що був руслом посохлої р. Торговиці, і з токи зору організованого відступу приховував чимало перешкод для козацького війська. Принаймні князь С. Пожарський сприйняв відступ гетьмана в цьому напрямку як свідчення свого успіху, сподіваючись швидко розгромити супротивника. Князь, під рукою якого були кілька сотень московських дворян і жильців «Государєва полку», рейтарські та драгунські полки кинулись переслідувати утікачів. Г. Ромодановський, переконаний в успіху, дозволив приєднатися до переслідувачів практично всім резервам, які до того знаходилися біля укріпленого табору.

Заманивши кінноту С. Пожарського та переважну більшість царських ратників удаваним відступом на інший берег річки та вглиб урочища, І. Виговський наразив її на засідку татарської кінноти, яка, дочекавшись слушного моменту, вдарила на ворога з тилу. Напад був настільки несподіваним і сильним, що відрізав практично всі сили московського передового загону від Конотопа. Багнистий яр, що тягнувся вздовж Торговицького урочища, на думку воєвод, слугував надійним захистом для їхнього флангу, що захищав від будь-якого обхідного маневру. Коли одна частина царських військ вискочила через міст на протилежний берег, а інша готувалася до переправи, то козаки зруйнували її і нижче загатили річку. У цей момент розлилася ріка, вода швидко заповнила улоговину, що унеможливило повернення кінноти супротивника на вихідні позиції. Важка кавалерія царського війська застрягла в багнистих місцях річки. Першим під удар потрапив рейтарський полк В. Джонстона, що встиг лише розгорнути свій фронт і дати залп з пістолетів, після чого був практично знищений. За ним до засідки втрапили рейтари І. Фанстробеля. Передові полки, що йшли на вістрі переслідування, були знищені менш ніж за годину.

Атака татарської кінноти стала сигналом для контратаки козацького війська. Зупинивши відступ, І. Виговський усіма силами атакував дезорієнтованого противника, одночасно охопивши його з правого флангу на захід від Конотопа. Коли, нарешті, С. Пожарський з'ясував, що практично всі його сили знаходяться в глибокому оточенні сильнішого противника, відступати було вже пізно. Розпочався панічний поспішний відступ, що швидко перетворився на безладну втечу до греблі. На греблі і перед нею утворилась «пробка». Кіннота й піхота спробували перебратися через річку вплав, але загатна гребля зробила свою справу: царські кінні і піші вояки топились у багнистих пливунах. Біля греблі йшла жорстока різанина та розстріл противника впритул. Не врятувались і ті, хто проскочив греблю, бо з боку Підлипного розпочалася спільна атака козаків і поляків, що переросла в жорстокий бій. Супротивника остаточно приголомшила атака татар, що замкнула повне їх оточення. Після рейтар під пекельний вогонь татарських стріл і козацьких шабель потрапили московські сотні «Государєва полку». Царська кінна гвардія пробувала чинити опір, але наступ козаків Уманського полку зламав її оборону. Вціліти вдалося небагатьом. Затиснуті в оточенні війська С. Пожарського боронилися ще кілька годин. До кінця дня 29 червня довершувався розгром і полонення окремих груп розкішного царського війська. Це був, власне, уже не бій, а полювання з арканами на оточених, голодних і розлючених вояків, залишених напризволяще своїми командирами. Метався по степу з загоном охорони С. Пожарський, розмахував шаблею і вивергав на всіх хриплий мат та заклик давити «хохлов, ляхов и татар», аж доки не був заарканений татарами, зв'язаний сирицею і доставлений до хана Мухаммед-Ґірея. Разом з князем С. Пожарським потрапили у полон князь-воєвода С. Львов, князі В. Куракін, П. Скуратов, Л. Ляпунов, обидва Бутурліни. За брутальну лайку на адресу хана С. Пожарському відтяли голову. Втрати московського війська убитими та полоненими становили понад 30 тис. воїнів. Татари й козацька кіннота вдерлися до ворожого табору, залишеного за переправою, щоб довершити їх остаточний розгром. Вирватися з кільця вдалося частині полку Г. Ромодановського, підрозділи якого, очевидно, першими кинулися навтьоки. Але їм довелося відбиватися аж до стін Конотопа (базового табору московського війська) від козацької й татарської кінноти, що напосіла на них[1].

Увечері О. Трубецький наказав військам готуватися до відступу і збиратися в його обозі. Побачивши, як розгортаються події на полі бою, з-за стін Конотопа козаки Г. Гуляницького здійснили вилазку і захопили частину обозу князя Ф. Куракіна з 3 мортирами, 12 возів «вогнистих куль і продовольство у великій кількості». Царські війська розпочали будівництво переправ через річки Єзуч і Конотопку та переправлятися. Гетьман вислав загони кінноти перекрити шляхи й переправу через р. Сейм, щоб не дати противнику отримати допомоги з Путивля. І. Виговський впритул підійшов до Конотопа, взяв в облогу ворожий табір і наказав своєму війську окопатися та підготуватися до атаки. Московське військо об'єднало всі свої табори в один і окопалося, а потім вдалося до контратаки. Козаки спочатку розпочали гарматний обстріл. У ніч на 30 червня розвідка донесла, що О. Трубецький переправляє через р. Конотоп свої основні сили й облогову артилерію, що спровокувало гетьмана на штурм табору противника. Бій під стінами Конотопа був дуже жорстоким. Сам Виговський, що керував битвою, ледь не загинув[2].

Для врятування залишків свого війська О. Трубецький наказав готуватися до відступу табором на 2 липня в напрямку Путивля, найближчого опорного пункту

---

[1] Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1995. – С. 227-228; Дві Русі / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – С. 74; Конотопська битва // http://www.vt.te.ua; *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наукова думка, 2004; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 57-57.

[2] *Акічев Ш.* Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 80; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 56, 62.

московського прикордоння. Козацько-татарське військо протягом наступного дня штурмувало кільце обозних возів ворожого табору, що відступав, обстрілювали його з гармат, але безрезультатно. 4–6 липня ворожий табір було оточено в козацькій Діброві, де вдалося розгромити лише його частину, відступаючі запекло оборонялися. За підрахунками різних дослідників у цих атаках загинуло від 3,5 до 6 тис. козаків і татар, і не менше 2 тис. царських ратників убитими та 5 тис. пораненими. 4 липня московські війська досягли Сейму, за яким відкривався прямий шлях фортеці Путивля[1].

Оцінюючи втрати у Конотопській битві, знаходимо досить різні цифри: втрати козаків склали 4 тис. осіб загиблими, орда – 6 тис., а московське військо – від 30 до 60 тис., хоча деякі джерела подають і більшу цифру (навіть 130 тис.)[2]. У полон, окрім вищезазначених князів, потрапили воєначальники різних рангів, тисячі царських солдатів та офіцерів.

Військовий тріумф І. Виговського під Конотопом застав зненацька не лише О. Трубецького, а й московський двір. Приголомшливі звістки про загибель родичів доходили до московської аристократії та дворянства впродовж кількох днів, що спричинило паніку. Царські укази оголосили про набір нових рекрутів до війська, а прикордонним воєводам дали розпорядження привести свої полки й залоги у бойову готовність. 8 липня цар і Боярська дума наказали армії О. Трубецького будь-що боронити путивльський рубіж, не відходячи від Сейму, тому що вглибині московської території (Бєлгородська засічна смуга, тульська округа) діяли татарські рейдові загони, що переслідували залишки армії О. Трубецького та організували полювання за здобиччю. Всередині серпня, коли загроза татар минула, князь О. Трубецький одержав наказ Кремля розташуватися в смузі Путивль–Сєвськ з єдиною метою – не допустити татар вглиб країни, очікуючи на підхід допоміжного корпусу окольничого, князя П. Долгорукого.

Приготування до оборони виявилися марними: орди Мухаммед-Ґірея змушені були швидко повернутися до Криму, де на їхні кочовища вчинили напад запорожці І. Сірка. Відхід основних сил кримчаків не означав завершення військових дій на Лівобережжі, що обіцяли спалахнути з новою силою. Відтіснивши московські війська за північний кордон, І. Виговський здобув можливість для остаточного впокорення своїй владі південних полків. Після Конотопської битви проти гетьмана вибухнуло нове повстання. Його армія вирушила спочатку на Миргород і Веприк, а згодом – Гадяч, де тримав оборону хомутецький сотник П. Апостол, батько майбутнього гетьмана. Водночас на Правобережжі відновилися бої в околицях Києва (непокоїла царська залога В. Шереметєва), де концентрувалися сили під проводом Д. Виговського та А. Потоцького. Крім того, проти І. Виговського виступили І. Богун та І. Сірко. Руїна розпочала свій новий виток…

Отже, попри всі подальші події та невикористані можливості у боротьбі за свою незалежність, Конотопська битва була й залишається одним із славних символів національно-визвольної боротьби українського народу, вона засвідчила, перш за все, мужність, військову міць і силу козаків, високий моральний дух і певний етап у розвитку військового мистецтва. В історії України період «Руїни», що розпочався з 1658 р. – це старшинські міжусобиці, трагедія громадянської війни і вторгнення чужоземних військ.

---

[1] *Акічев Ш.* Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 року // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 81-82; Конотопська битва // http://www.vt.te.ua; Конотопська битва // http://en.wikipedia.org/wiki; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 62.

[2] Дві Русі / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – С. 74; *Кокотюха А.А., Скляренко В.М., Сядро В.В., Харченко П.В.* 50 знаменитых загадок истории Украины. – Харьков: Фолио, 2008. – С. 247; Конотопська битва // http://en.wikipedia.org/wiki; *Махун С.* Конотопская битва // Воен.-истор. журнал «Рейтар» // http://www.reittarr1812@mail.ru; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський // Воєнна історія. – 2009. – № 3. – С. 93; *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наукова думка, 2004.

Козацька держава поділена на Правобережну та Лівобережну проходила випробування на життєздатність у боротьбі з трьома потужними сусідами – Польщею, Московією й Османською імперією. В українському суспільстві посилилася боротьба різних груп: одна з них схилялася до союзу з Польщею, інша ж бажала залишатися в союзі з Московією. Досвід битви під Конотопом 1659 року переконливо засвідчив, що будь-які воєнні звитяги залишаються безрезультатними, коли відсутня єдність народу, а загальнонаціональна справа здобуття держави підмінюється боротьбою за інтереси однієї верстви (класу) чи групи, що має своїм наслідком громадянські конфлікти та війни, і, як результат – втрату своєї держави.

The article is devoted one of not popular a modern reader events of Ukrainian military history – to victory of the general Cossack-Tatar army over Moscow in the battle of Konotopskiy of 1659. An author accessible gives the modern scientific pictures of motion of Ukrainian-Moscow war and battle, specifies information about composition and quantity of sides, and also its consequences.